

אקטורין: על אלימות וחירות

מאת יעקב בלידשטיין

א.

"אקטורין" הוא ה-actor publicus הרומאי, המפקח הממשלתי המופקד בין היתר על העבדים הציבוריים. האקטורין מופיעים בספרות התנאים ארבע פעמים בלבד. הופעות אלה כולן נמצאות בפרשה במכילתא - המדרש התנאי לספר שמות - העוסקת ביציאת מצרים.

במאמר זה אנסה להראות כי דרשות אלה הן בעלות מגמה אידאולוגית אחידה ולבן במקצת מגמה אידאולוגית זו.

לפי המכילתא, אקטורין - קרי שוטרים או מפקחים מצריים - ליוו את ישראל בצאתם ממצרים. ואם ישאל השואל: מה טעם מכנים שוטר מצרי בשם רומי? עליי להשיב כי לא אחת מצינו שחכמים נעזרו במונחים ובכינויים לטיניים-רומיים כדי לתאר את המשעבד המצרי הקדום, בייחוד במאפייניו השלטוניים-צבאיים. והנה, ככל שתופעה זו הולכת ומתעצמת והרצף הלשוני-תרבותי המחבר בין המצרי לרומאי מתחזק ומתעבה, הופכת יציאת מצרים כולה בעיני חכמים סמל ומשל לגאולה העתידה לבוא, הגאולה מהעול הרומאי (כשם שהיא משמשת סמל לגאולה כבר בספרי ישעיהו ומיכה). מצרים הופכת סמל לרומא בספרות חז"ל בזכות הטרמינולוגיה המשותפת ובזכות הייחוס למצרים התנהגות השגורה אצל רומא והניכוס של מאפייני התרבות הרומיים. הנה דוגמה אחת לתופעה זו שעוד לא עמדו עליה חוקרים: בבואו לנמק למה התחרטו המצרים ואמרו "מה זאת עשינו כי שלחנו את ישראל מעבדנו", מספר המכילתא: "אמרו [המצרים] עכשיו יהיו אומות העולם מקישות עלינו כזוג לומר, מה אלו שהיו ברשותם הניחום והלכו להם, עכשיו היאך אנו שולחים לארם נהרים ולארם צובה להעלות לנו מס להביא לנו עבדים ושפחות?" משתקפים כאן בבירור יבוא עבדים ושפחות לצורכי האימפריה מהעולם כולו והאפשרות כי בריחת העבדים העבריים תשפיע לרעה על יבוא כפוי זה. אפשר לשמוע בדברים אלו משהו מן האמונה או התקווה כי המרד היהודי

נגד רומא יהיה בו כדי לפורר את אשיות האימפריה כולה, אמונה שמשתקפת אף בספרות האפוקליפטית בת אותו זמן לערך. רמז לתקווה זו שרד במדרשנו, המצהיר: "מגיד הכתוב שכשיצאו ישראל ממצרים בטלה מלכותם של מצרים".

ב.

ואולם, לא שאלת הטרמינולוגיה עיקר, אלא שאלת התוכן: כיצד ולאילו מטרה משתבצים האקטורין בסיפור המקראי? למען האמת, האקטורין מופיעים בהקשר מקראי אחד בלבד. על הכתוב "ויגד למלך מצרים כי ברח העם" (שמות יד, ח) שואל המדרש: "מי הגיד לו?" ועונה: "האקטורין שלו". השאלה "מי הגיד לו?" מצביעה על פער (gap) של ממש בנרטיב המקראי, פער הנסגר באמירה כי האקטורין הם שמסרו לפרעה על בריחת העם. האקטורין הם "שלו", של פרעה, זאת אומרת הם נמצאים עם ישראל במדבר כממלאי תפקיד: הם מעין מייצגיו ובאי כוחו של אדונם לשעבר. האקטורין מבצעים בנאמנות את התפקיד שפרעה הטיל עליהם - לפקח ולדווח על תנועותיהם של העברים. ייתכן אף כי אלו הם אותם מפקחים שפיקחו על העבדים העבריים בעת שהותם במצרים, מה שהיה יוצר מצב מורכב בהרבה, בעיקר מבחינה תרבותית.

אולם למרות תפקיד זה שהוטל על האקטורין - לסגור את הפער הספרותי ולהיות המדווחים לפרעה כי העם ברח - דומה כי עיקר הופעתם במדרשים שלנו נובע מהרצון לספר עליהם עצמם, לגופם, על זיקת ישראל-אקטורין, ולא כדי לזהות את המיידעים את פרעה.

תשובות אחרות לשאלתו זו, תשובות הרבה יותר ישירות ונקודתיות, עמדו לרשות הדרשן. מתברר כי התשובה שהאקטורין הם ש"הגידו" לפרעה היא רק חוליה אחרונה בסיפורם, סיפור שלם שהקשר שלו לשאלה "מי הגיד לו?" הוא רופף ביותר. האקטורין הומצאו על ידי המדרש לא כדי לפתור בעיה ספרותית נקודתית אלא כחלק ממגמה רחבה ומהותית יותר. בעיית "מי הגיד לו?" משרתת מגמה רחבה ומהותית זו.

העם הגיב בכבי וביאוש להוראת משה שיחזרו לאחור, הוראה שנתפסה כהתחלת מימושם של דברי האקטורין, שעל העם לחזור למצרים כצעד ראשון לחזרה לבית עבדים. אך נראה שדווקא בגלל זה הורה משה מה שהורה. אחרי ראייתו את הכאת האקטורין על ידי בני עמו החזיר אותם משה אחורה. אותם "מחוסרי אמונה" שהגיבו בייאוש על דברי משה, אלה שרצו רק להתקדם, זהים לאלה שהכו באקטורין. קריעת הבגדים כתגובה לדברי משה זהה, תפקודית, להכאת האקטורין, אלא שהפעולה האחת מופנית החוצה, והשנייה מופנית פנימה. אז פירש משה את המסר שבהוראתו ה"תבוסתנית" כביכול: "מפי הגבורה נאמר לי שאתם בני חורין", ועל כן חוזרים אתם לפי החירות, קרי: החירות. הנסיגה אינה בהכרח חזרה לחיי עבדות. לדברי משה משמעות כפולה: ראשית, זו המעשית

ג.

האקטורין ממלאים תפקיד ייחודי בשני סיפורים מדרשיים. אלה מתחילים בכך שעם הכנותיהם של ישראל לשהייה ארוכה במדבר, ולמעשה לא-חזרתם למצרים ("התחילו ישראל מתקנין כליהן ומציעין בהמתן לצאת..."), התריסו בהם אקטורין שהגיע זמנם לחזור למצרים, שכבר עברו שלושת הימים שהעניק להם פרעה ("הגיע פרותימיה שלכם לחזור למצרים"). כנגדם החזירו ישראל: "וכשיצאנו ברשות יצאנו?", והאקטורין מצדם: "רוצין ולא רוצין סופכם לקיים דברי מלכות". במצב דברים זה עברו ישראל למעשה: "עמדו עליהם ישראל הכו מהם פצעו מהם הרגו מהם". פעולה זו, אולי יותר מהיציאה ממצרים עצמה, הפגינה את העצמאות של העבדים לשעבר שעמדו בכוח הזרוע מול המשעבד לשעבר, דבר שלא התרחש עד אז. האקטורין לא השיבו מלחמה אלא "הלכו והגידו לפרעה", מה ששיקף אולי את יחסי הכוחות בינם לבין ישראל או - וכך מסתבר - את המשמעות ואת השליטה העצמית שבהן ניחנו האקטורין כמייצגים את תרבות השלטון, וכן את הבנת תפקידם שלא כמו, כפי שעוד נראה, העבדים לשעבר. הגידו לכאורה שברח העם: פיזית ונפשית. תגובה אלימה זו של העם זכתה לשתי התייחסויות נרחבות יותר.

לפי האחת:

אמר להם משה, חזרו לאחורכם.

כיון שתקעה קרן לחזור,

התחילו מחוסרי אמונה שבישראל תולשין שעריהן ומקרעין בגדיהם,

עד שאמר להם משה, מפי הגבורה נאמר לי שאתם בני חורין

לפיכך נאמר וישבו ויחנו לפני פי החירות.

הדרשן מוסר את ההתרחשויות בסדר שונה למדי מהנאמר במקרא. בתורה האל הוא שציווה על העם, וזאת כדי לסבך את פרעה במרדף: "לשוב... לפני פי החירת" (שמ' יד, ב), עוד לפני שהוגד לפרעה כי ברח העם (שמ' יד, ה). לעומת זאת הדרשן גורס כי משה הוא שמסר לעם על שינוי הכיוון בתגובה להכאתם ולהריגתם את האקטורין. יש לדעתי לקרוא את המדרש שלנו כמתאר רצף של פעולות הקשור קשר סיבתי: בשל הפעולה נגד האקטורין אמר משה מה שאמר וציווה על הנסיגה. רק לאחר תגובתו הנזעמת של העם על שינוי התכניות גילה לו משה כי מדובר בצו אלוהי.

מסוים - העם ידע כבר בעת הכותו את האקטורין כי הדבר יגרור תגובת נגד. הכאת האקטורין הייתה אפוא פרובוקציה שנועדה לגרור את המצרים לתגובת נגד, והיא בוצעה מתוך מודעות לפרובוקטיביות של המעשה: "היו יודעין שסופן לרדוף אחריהן". ההצמדה הסיבתית של הרדיפה המצרית לפרובוקציה היהודית רומזת, שוב, לפקפוקם של חז"ל בתבונה שבהכאת האקטורין בכלל. אם קריאה זו היא נכונה, מסתבר שלדברי חז"ל מגמה חינוכית רחבה. והנה סיפור שני:

"כי ברח העם" - וכי בורחים היו?

והלא כבר נאמר "ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה"

ומה תלמוד לומר "כי ברח העם"?

אלא מתוך שהכו את האקטורין שלו הלכו והגידו לפרעה אמרו לו: ראה ישראל הכו ממנו פצעו ממנו הרגו ממנו

ולא מיחה אדם בידם

אין להם לא מושל ולא שר

כענין שנאמר: "מלך אין לארבה ויצא חוצץ כולו"

(משלי ל, כו).

האקטורין אצור-צרו לפרעה לא רק כדי לומר לו שהעם בורח ואינו חושב לחזור, אלא גם כדי לגלות לו כי עם זה עוד לא השתחרר באמת: הוא מתנהג כאספסוף שאין מי שישליט בו משמעת. ייתכן כי האקטורין עדיין ראו בעצמם נציגי המלכות, בעלי תפקיד הראויים למורא ולכבוד, ועל כן הניחו שתצא מחאה ממנהיגות העם ("ולא מיחה אדם בידם") על ההתעללות בהם. אך העיקר הוא שחוסר המשמעת והמנהיגות מוכיח חסר חברתי-מדיני: "אין להם לא מושל ולא שר". אולי רצו לרמוז לפרעה שבנקל יוכל לחזור ולכבוש עם זה, שאין לו "מושל או שר", ועל כן כדאי שיצא למרדף אחריהם, כפי שהוא אכן עשה. אך את הדרשן עניינה יותר התמונה הביקורתית שעולה מתוך חיזיון זה של עם תוקפני וחסר משמעת פנימית. על כן הוא רותם את הכתוב במשלי: "מלך אין לארבה ויצא חוצץ כולו", שמתפרש בדרשה לגנאי - אמנם של הארבה, אך גם של העם שאימץ לעצמו את הרגליו של הארבה. ספר משלי כפשוטו משבח את הארבה המסוגל לפעול ללא הנהגה מדינית, ואילו הדרשן מגנה את הקבוצה שאיננה מקבלת עליה מרות. הוא עושה זאת כאן כמו בסיפור הקודם, כשמשוה הגיב על תוקפנות העם בהוראת נסיגה - גינוי הפעלת כוח מיותר ובלתי מבוקר נגד האקטורין.

הפשוטה, שלא כדברי האקטורין ופחדיהם של בני העם, אין מקום לחשוש. אין חוזרים למצרים ולעבדות. שנית, ישראל הם עכשיו בני חורין במובן הקיומי העמוק. הפעולה הרצונית מעידה על החופש גם אם היא מתבטאת בנסיגה. לעומת המקרא, המוסר על הצורך לשוב לפי החירות כמהלך טקטי של האל ("ואמר פרעה לבני ישראל נבוכים הם במדבר... וחזקתי את לב פרעה ורדף אחריהם ואכבדה בפרעה ובכל חילו..."), הדרשן שם בפי משה את המרכיב החינוכי שבצעד. מדברי המדרש כאן כמעט שניתן לטעון שרק עכשיו התבשר העם שהוא אכן חופשי - אך לא בהכאת האקטורין אלא בבחירת דרכו הטובה לו. אדרבה, הכאת האקטורין מלמדת על כשל חינוכי ועל הצורך לתקנו. מכל מקום, אין לתת לאקטורין ולמגיבים נגדם להתוות את ההמשך.

קיים עוד רמז להערכה השלילית של הדרשן את השימוש של העבדים לשעבר בכוח הזרוע. על הכתוב "וישא בני ישראל את עיניהם והנה מצרים נוסע אחריהם" (שמ' יד, י) מעיר המדרש: "כיון שהכו ישראל את האקטורין היו יודעים שסופן לרדוף אחריהם". לפי המדרש, ההחלטה המצרית לרדוף אחרי העם נולדה בעקבות הכאת האקטורין. פירושו של המדרש מנוגד לנאמר במקרא (שמ' יד, א-ו), המספר כי הנסיגה לפי החירות תוכננה על ידי האל כדי לפתות את המצרים לצאת למרדף. מוסר ההשכל בצדו של פירוש זה: הרוצה למנוע מהאויב לפעול, מוטב שלא יעיר אותו משנתו. אך קיימת עוד אפשרות לפרש זאת - אם כי מדובר בדוחק טקסטואלי

הם אף אומצו על ידי ישראל, שהפנים את נוכחותם? ושמה יחסי ישראל והאקטורין הם מורכבים ממה שסברנו עד כה, והם מייצגים גם מציאות קולוניאלית ופוסט-קולוניאלית מובהקת, מציאות של זיקת עבדים לשעבר לאדוניהם לשעבר? לשאלה זו אני מקווה לחזור בהזדמנות אחרת.

T.

מהו ההקשר הספרותי של מדרשי אקטורין אלה ומהו הקשרם התרבותי?

טענתי במקום אחר שניתן לזהות במדרשי המכילתא דרבי ישמעאל מגמה של צינון הלהט הגאולתי. ניתן למצוא כאן דרשות הבאות לנמק את כישלון העם בחתירתו לגאולה או לכל הפחות את האטיות בהשגת מטרה זו, דרשות המלמדות שהגאולה היא בכוח העליונים ולא בידם של התחתונים. גם היציאה ממצרים גם הכניסה לארץ הן מומנטים גאולתיים מובהקים, אך אין הם מתממשים במלואם. מוטיב זה נרמז במקרא אך הוא בא לביטוי מפורש יותר במדרש.

אמנה בקיצור תמות אחרות הנמצאות בפרשיות אלה שבמכילתא: (א) מתן נימוקים חיוביים לאי-כניסה לארץ בדרך הישירה ביותר. נימוקים מוסריים-דתיים אלה מביאים להערכה מחודשת, חיובית, של נדודי ארבעים השנה במדבר שאינם נחשבים עוד עונש אלא הופכים לערך; (ב) סיפור כישלון יציאה מוקדמת ממצרים, יציאת בני שבט אפרים; (ג) שאלת חימושם של בני ישראל בעת היציאה; (ד) מוטיב התפילה כ"אמנותם" של אבות האומה, אברהם יצחק ויעקב, המביאה לידי הצלחה מדינית; (ה) דרשת הכתוב "ה' ילחם לכם" כדי לקבוע כי ה' – ולא העם – הוא הנלחם באויב. דומה כי מדרשי האקטורין שייכים למשפחה זו ולתרבות זו, תרבות הדוגלת במשמעת ובריסון עצמי גם בהקשר ההיסטורי-חברתי. אין בכוונתי לתלות תמה זו באירוע זה או אחר או לשייך אותה לעשור מסוים. ברם ניתן לומר, באופן כללי יותר, כי מדובר במדיניות האופיינית לחז"ל אחרי כישלון מרד בר-כוכבא.

סיכום נאה של התופעה מצינו אצל אביגדור שנאן, המתאר את "נטייתם של חכמים להקטין בחשיבות המעשה הכוחני ולהצביע תמורתו על ההתאפקות, על פנייה לרחמי שמים, על הנמכת קומה עד יעבור זעם", אם כי אף שנאן מודה כי "לא כל חכמינו היו שותפים לדעת אלוי". סיפורי האקטורין והעם הם עדות נוספת לקיום מגמה זו.

קיימת פרספקטיבה אחרת שדרכה ניתן לעיין בסיפורי אקטורין אלה, ולה אכל רק לרמוז. הבה נשאל: מה פשר ליזוי זה שהאקטורין מלווה את ישראל? או שמא נחدد את השאלה: האם האקטורין נשלחו על ידי פרעה בלבד, או שמא